

Subklasifikasi Dialek Melayu Patani-Kelantan-Terengganu: Satu Analisis Kualitatif

Prof. Madya Ajid Che Kob
Pusat Pengajian Bahasa Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu
Universiti Kebangsaan Malaysia

Pengenalan

Salah satu matlamat kajian dialek atau dialek geografi adalah membuat pengelompokan iaitu menentukan keakraban kekerabatan atau salasilah dialek-dialek yang diturunkan daripada sesuatu bahasa (Nothofer 1993 : 165, Ajid Che Kob 2007: 129-143). Dalam merealisasikan matlamat ini, secara umumnya, terdapat dua pendekatan atau kaedah lazim digunakan. Pertamanya adalah melalui kaedah kualitatif dan keduanya adalah melalui kaedah kuantitatif atau lebih tepat lagi kaedah leksikostatistik. Kedua-dua kaedah ini mempunyai kekuatan dan kelemahan tersendiri. Pada dasarnya, kaedah kualitatif didasarkan kepada kebersamaan bentuk linguistik yang terdapat dalam dialek yang diturunkan daripada sesuatu bahasa manakala kaedah kuantitatif didasarkan kepada peratusan kognat yang terdapat dalam bahasa berkerabat ataupun dialek yang diturunkan daripada sesuatu bahasa.

Usaha mendeskripsi dan mengelompokkan dialek Melayu yang terdapat di Semenanjung Malaysia dan juga di Kepulauan Borneo telah dilakukan oleh beberapa orang peneliti bahasa. Bagi dialek Melayu di Semenanjung Malaysia, mereka yang terawal melakukan usaha ini ialah Ismail Hussein (1973). Dalam perbincangan beliau tentang dialek-dialek Melayu di Semenanjung Malaysia dan dengan menggunakan kaedah kualitatif yang didasarkan kepada persamaan kesejajaran fonologi dan leksikal tertentu, Ismail Hussein telah membahagikan dialek Melayu di Semenanjung Malaysia kepada empat kelompok utama. Pertama adalah kelompok Johor-Melaka-Selangor dan Perak Tengah yang dikatakan tersebar dari wilayah selatan Semenanjung Malaysia. Kelompok kedua adalah kelompok yang dikatakan tersebar dari wilayah Patani merangkumi dialek Patani-Kelantan-Terengganu. Ketiga adalah kelompok Kedah Pesisiran, dan keempat adalah dialek Negeri Sembilan. Selain empat kelompok utama ini, terdapat beberapa dialek Melayu lain yang beliau namakan sebagai dialek poketan yang pada beliau belum lagi sahih asal usulnya (iaitu dialek

Sungai Perak, Pulau Sayong, Pulau Chondong, dan Lenga) dan dialek campuran (iaitu Pahang, Jelebu, Linggi, dan Segamat).

Usaha ini kemudiannya dilanjutkan oleh Asmah Hj. Omar (1976). Pengelompokan beliau tentang dialek-dialek Melayu (termasuk dialek Melayu Sarawak) juga didasarkan kepada persamaan kesejajaran fonologi. Berdasarkan kesamaan kesejajaran, Asmah Hj. Omar (1976) membahagikan dialek Melayu di Semenanjung kepada lima iaitu; kelompok Barat Laut (Kedah-Perlis-Penang, dan Perak Utara), kelompok Timur Laut (Kelantan), kelompok Timur (Terengganu), kelompok Selatan (Johor, Melaka, Pahang, Selangor, dan Perak Selatan), dan Negeri Sembilan. Kemudian, dalam kajian yang lebih meluas dan lebih mendalam tentang dialek Melayu, Asmah Hj. Omar (1985) telah mengelompokkan dialek Kelantan, Terengganu, dan Pahang ke dalam satu kelompok yang dinamakan kelompok Kelantan-Pahang-Terengganu. Namun, dalam kedua-dua tulisan beliau, dialek Melayu Patani terkeluar daripada cakupan kajian kerana kajian beliau terbatas kepada dialek Melayu yang terdapat di Malaysia sahaja.

Berdasarkan kajian mereka, Ismail Hussein meletakkan dialek Melayu Patani, Kelantan , dan Terengganu ke dalam satu kelompok manakala Asmah Hj. Omar pula meletakkan dialek Melayu Kelantan dan Terengganu ke dalam satu kelompok (bersama-sama dialek Melayu Pahang) dengan kedudukan dialek Melayu Patani tidak jelas kedudukannya. Dasar klasifikasi yang diguna pakai oleh Ismail Hussein(1973) dan juga oleh Asmah Hj. Omar (1978, 1985) adalah sama, iaitu kebersamaan kesejajaran. Berdasarkan kriteria ini, dialek yang memperlihatkan banyak kesamaan, secara relatifnya dikatakan lebih rapat hubungan kekeluargaannya daripada yang mempunyai sedikit persamaan, tidak kira kesamaan itu berupa inovasi bersama ataupun retensi. Kriteria ini berbeza daripada yang diterapkan dalam kajian linguistik sejarawi dan juga kajian dialek mutakhir ini. Kini, yang menjadi asas dalam menentukan keakraban kekerabatan bahasa ataupun dialek-dialek kepada sesuatu bahasa adalah inovasi bersama.

Unsur-unsur bahasa induk ataupun bahasa kuno yang diperturunkan ke dalam bahasa-bahasa ataupun dialek-dialek turunan dikenali sebagai refleks. Refleks ini sekiranya sama dengan bentuk yang terdapat dalam bahasa kuno atau bahasa induknya dikenali sebagai retensi manakala yang tidak sama atau telah mengalami perubahan dikatakan telah mengalami inovasi. Inovasi atau perubahan yang sama yang terdapat dalam bahasa-bahasa sekerabat ataupun dialek-dialek kepada sesuatu

bahasa dikatakan berupa inovasi bersama. Namun, sebelum dapat berbicara tentang retensi dan inovasi, diandaikan kita seharusnya telah pun mengetahui bentuk induk atau bentuk kunonya.

Pendekatan yang mengkalsifikasikan bahasa yang berkerabat ataupun dialek-dialek kepada sesuatu bahasa berdasarkan ciri inovasi bersama telah diterapkan dalam pengelompokan dialek Melayu oleh beberapa penyelidik bahasa dan dialek Melayu. Antara mereka adalah Collins (1991, 1995), Nothofer (1997), dan Jalaludin Chuchu (2003). Sebagai contohnya, Nothofer (1977) dalam kajian beliau tentang dialek Melayu di Pulau Lombok, Indonesia, telah menggunakan pendekatan kualitatif yang bersandarkan inovasi bersama untuk membuat subklasifikasi tentang dialek tersebut.

Berbalik kepada dialek Melayu Patani, Kelantan dan Terengganu, setakat ini belum ada subklasifikasi tuntas tentang hubungan kekerabatan antara ketiga-tiga dialek ini dengan menggunakan kaedah kualitatif yang didasarkan kepada ciri inovasi bersama. Ismail Hussein (1973), yang klasifikasinya didasarkan kepada kebersamaan ciri fonologi dan leksikal, telah meletakkan ketiga-tiga dialek ini sebagai bersaudara yang diturunkan dari satu induk yang dikatakan berasal dari wilayah Patani di Selatan Thailand sekarang. Hal yang serupa juga dibayangkan oleh Paitoon Chaiyanara (2005:54). Beliau menyatakan bahawa ada kemungkinan besar dialek Patani dan dialek Melayu Kelantan pada masa dahulu adalah subdialek kepada dialek yang sama. Namun begitu, Paitoon (2005:55) kurang jelas akan hal ini apabila menyatakan `..agak sukar untuk menentukan bahawa antara dialek Kelantan dengan dialek Patani, yang mana satu merupakan dialek induk dan yang mana pula merupakan subdialek daripadanya, atau kedua-duanya merupakan subdialek daripada dialek yang sementara ini dinamakan sebagai ‘dialek Patani-Kelantan’ atau ‘dialek Kelantan-Patani’. Mengikut beliau lagi, perkara ini tidak boleh dinyatakan dengan sewenang-wenang. Kajian persejarahan dialek perlu diadakan untuk mencari penyelsaian dalam menentukan salasilah dialek-dialek Melayu yang lebih menyakinkan.

Selain itu, secara sepintas lalu, juga terdapat lagi beberapa kenyataan yang dibuat tentang hubungan antara dialek Kelantan dengan dialek Patani. Collins dan Husin Dollah (1988: 882) menyatakan bahawa bentuk pertuturan orang Melayu di Kelantan dengan pertuturan orang Patani memperlihatkan banyak persamaan dan justeru hubungan kekerabatan antara kedua-dua dialek ini amat rapat. Namun, pandangan ini tidak ditunjangai atau didokongi oleh bukti kebahasaan yang jelas.

Jadi, setakat ini, belum ada penjelasan yang tuntas berdasarkan pembuktian linguistik dalam menentukan subklasifikasi ketiga-tiga dialek Melayu. Ada yang berpendapat dialek Kelantan dan Patani rapat hubungannya tanpa menyentuh kaitannya dengan dialek Terengganu dan ada pula yang menyatakan ketiga-tiga dialek ini berstatus saudara, iaitu ketiga-tiganya mempunyai taraf kekerabatan yang sama. Berdasarkan hakikat ini, artikel ini akan mengemukakan bukti kebahasaan tentang hubungan ketiga-tiga dialek ini secara kualitatif, iaitu berdasarkan inovasi bersama yang terdapat dalam dialek-dialek tersebut, dan kemudiaan membahaskan hubungan kekerabatan ketiga-tiganya.

Pernyataan yang meletakkan dialek Kelantan, Patani dan Terengganu ke dalam satu kelompok secara umumnya dapat dipertahankan dari sudut linguistik. Namun, satu hal yang perlu diingat bahawa dialek-dialek Melayu bukan seragam sifatnya. Terdapat variasi atau subdialek bagi setiap dialek ini. Setiap subdialek ini memperlihatkan beberapa perbezaan antara satu sama lain. Dialek Terengganu Pantai misalnya memperlihatkan beberapa perbezaan dengan dialek Ulu Terengganu (Collins 1983, Asmah Hj. Omar 1985). Begitu juga halnya dengan dialek Melayu Patani dan dialek Melayu Kelantan. Dialek Patani Hulu berbeza dengan dialek Patani Hilir (Waemaji Paramal 1991). Begitu juga dengan dialek Melayu Kelantan. Dalam Melayu Kelantan memperlihatkan variannya. Malah dialek yang digunakan di satu jajajahan atau daerah pun memperlihatkan variasi kebahasaan. Dengan kata lain, setaip daerah pun mempunyai subdialek yang lebih kecil. Contohnya, dialek Melayu Kelantan yang digunakan di Jajahan Pasir Mas memperlihatkan perbezaan mengikut zon atau kampung (Ajid Che Kob 1985).

Walau bagaimanapun, dalam artikel ini, perbincangan tentang dialek Kelantan didasarkan kepada varian yang digunakan di Kampung Kelar, Pasir Mas. Dialek Melayu Terengganu diadaskan kepada varian yang digunakan di kampung Tok Dir, Bukit Payung, Kuala Terengganu. Perbincangan tentang dialek Melayu Patani pula didasarkan kepada varian yang digunakan di Kampung Jakan, Muang, Narathiwat, Thailand. Berdasarkan data pada varian yang digunakan di ketiga-tiga kawasan ini, terdapat beberapa gejala inovasi bersama yang terjadi dalam ketiga-tiga dialek ini yang dapat dijadikan justifikasi untuk meletakkan ketiga-tiganya di bawah satu tampuk atau nodus kekerabatan.

Terdapat lima bukti linguistik yang mewajarkan ketiga-tiganya diletakkan di bawah satu tampuk kekeluargaan. Pertamanya, ketiga-tiga dialek ini mengalami proses pemonoftongan *aw > a, *ay > a pada akhir kata. Contohnya lihat data 1.

1.	Bahasa Melayu Induk	Kelantan	Patani	Terengganu
	*hijaw	(h)ija	(h)ija	(h)ija ‘hijau’
	*pisaw	pisa	pisa	pisa ‘pisau’
	*limaw	lima	lima	lima ‘limau’
	*p↔tay		p↔ta	p↔ta
	‘petai’			
	*⊗amay	⊗ama	⊗ama	⊗ama
	‘ramai’			
	*sampay	sapa	sapa	sapa ‘sampai’

Dalam data 1, didapati bentuk diftong induk *-aw# berubah atau berinovasi secara bersama kepada /a/ dalam dialek Melayu Kelantan, dialek Melayu Patani dan dalam dialek Melayu Terengganu. Begitu juga halnya dengan bentuk induk *-ay#, juga mengalami proses pemonoftongan menjadi /a/ dalam ketiga-tiga dialek ini.

Kedua, ketiga-tiga dialek ini melemahkan konsonan plosif bersuara dalam rangkap kosonan homogan nasal plosif bersuara. Contohnya;

2.	Bahasa Melayu Induk	Kealantan	Patani	Terengganu
	*⊗ambut	⊗am ^b o?	⊗am ^b o?	⊗am ^b o? ‘rambut’
	*pindik	pEn ^d E?	pEn ^d E?	pEv ^d E? ‘pendek’

Data 2 memlihatkan bahawa bentuk plosif pada bentuk induk *mb juga mengalami inovasi bersama, iaitu plosif tersebut mengalami pelemahan dalam ketiga-tiga dialek Melayu ini. Selain itu, data 2 juga memperlihatkan satu lagi ciri inovasi bersama, iaitu perubahan *i kepada /E/ dalam ketiga-tiga dialek Melayu tersebut. Ini menjadi bukti ketiga yang menunjukkan bahawa ketiga-tiga dialek Melayu ini dapat disubklasifikasikan ke dalam satu kelompok.

Keempat, ketiga-tiga dialek ini menggugurkan konsonan nasal dalam rangkap kosonan homogan nasal plosif tidak bersuara. Lihat data 3.

3.	Bahasa Melayu Induk	Kelantan	Patani	Terengganu
----	---------------------	----------	--------	------------

*b↔Nκακ	β↔κ□?	β↔κ□?	
β↔κ□? 'bengkok'			
*limpa⊗	lEpa	lEpa	lEpa 'lempar'
*s↔mpit	s↔πε?	s↔πε?	s↔πε? 'sempit'
*pantay	pata	pata	pata 'pantai'
*tuNk↔t	tuka?	tuka?	tuka? 'tongkat'

Dalam data 3, bentuk gugus konsonan bahasa Melayu induk *Nk berinovasi secara bersama kepada / k/ dan bentuk *mp berinovasi secara bersama kepada /m/ ke dalam ketiga-tiga dialek Melayu ini.

Kelima, ketiga-tiga dialek ini berkongsi sama proses pemanjangan konsonan pada awal kata. Lihat data 4.

	Bahasa Melayu Induk	Kelantan	Patani	Twerengganu
4.	*N + *cari?	c:a⊗i	c:a⊗i	c:a⊗i 'mencari'
	*N + *cucuk	ʃ:uco?	ʃ:uco?	ʃ:uco? 'mencucuk'

Data 4 memperlihatkan bahawa bentuk awalan kata kerja aktif transitif *N- dalam bahasa Melayu Induk mengalami inovasi bersama dalam ketiga-tiga dialek Melayu ini.

Kelima- lima ciri inovasi bersama yang terdapat dalam ketiga-tiga dialek ini dapat dijadikan bukti kukuh bahawa ketiga-tiga dialek ini tergolong ke dalam satu kelompok yang dapat dinamakan kelompok dialek Melayu Patani-Kelantan-Terengganu. Bukti linguistik ini juga disokong oleh persebaran geografi dan bukti sejarah. Dari segi geografi, ketiga-tiga dialek ini dituturkan di kawasan yang bertalian iaitu di sepanjang pantai timur Semenanjung Malaysia, bermula dari wilayah Patani di selatan Thailand menyusur ke Kelantan dan seterusnya menjalar ke sepanjang pantai Terengganu dan Pahang sehinggalah ke Mersing di Johor. Kawasan yang datar menjalar di sepanjang pantai ketiga-tiga negeri ini cukup kondusif dalam melahirkan satu kontinum dialek. Keadaan geografi sebegini memudahkan pergerakan atau pemindahan atau komunikasi antara penduduk di ketiga-tiga kawasan ini. Dari segi sejarah pula, ketiga-tiga kawasan ini pada suatu ketika dahulu terletak di bawah satu pemerintahan kerajaan Melayu yang besar berpusat di Patani dan dikenali sebagai kerajaan Melayu Patani Besar. (Ahmad Fathy Al-Fatani 1994).

Namun, persoalan seterusnya adalah menentukan hubungan kekerabatan antara ketiga-tiga dialek ini, iaitu apakah ketiga-tiga dialek berstatus saudara ataupun salah dua daripada tiga ini mempunyai hubungan yang lebih rapat. Seperti dalam

pengelompokan dialek, kriteria inovasi bersama juga boleh digunakan dalam menentukan subpengelompokan. Dalam hal ini, harus ditentukan inovasi bersama yang terjadi dalam dialek-dialek tersebut untuk menentukan dialek manakah antara ketiga-tiganya mempunyai hubungan kekeluargaan yang lebih rapat berbanding dengan yang lain. Terdapat beberapa ciri inovasi bersama yang dapat digunakan dalam menentukan salasilah kekeluargaan bagi ketiga-tiga dialek ini.

Pertama adalah perubahan pada *a pada akhir kata. Bunyi *a dalam bahasa Melayu Induk pada akhir berinovasi kepada /□/ dalam dialek Kelantan dan dialek Patani, sedangkan bunyi ini berubah kepada /↔/ dalam dialek Terengganu. Contohnya lihat data 5.

5.	Bahasa Melyu Induk	Kelantan	Patani	Terengganu
	*siapa	sap□	sap□	sap↔ 'siapa'
	*mata	mat□	mat□	mat↔ 'mata'
	*lima	lim□)	lim□)	lim↔) 'lima'
	*dua(?)	du□	du□	du↔ 'dua'

Data 5 menunjukkan bahawa bentuk Melayu Induk *a# berinovasi secara bersama kepada /□/ dalam dialek Melayu Kelantan dan dialek Melayu Patani tetapi berinovasi secara tersendiri kepada /↔/ dalam dialek Melayu Terengganu.

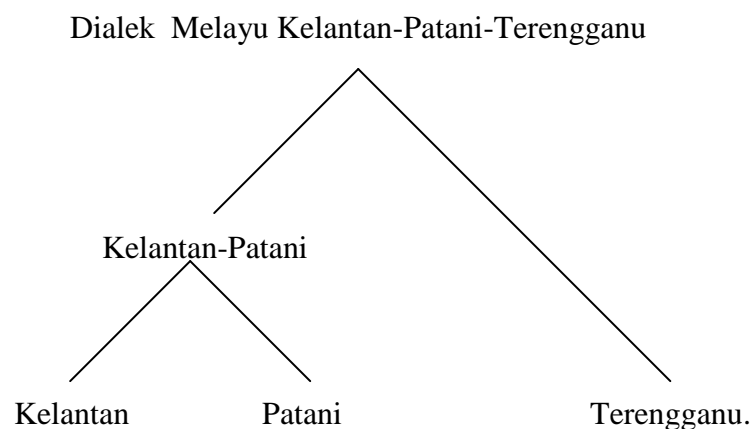
Kedua adalah inovasi bagi bunyi nasal pada akhir kata. Asmah Hj. Omar (1985) merekonstruksikan empat fonem nasal dalam bahasa Melayu Induk iaitu *m, *n, *ŋ dan *N. Dalam ketiga-tiga dialek ini, dalam lingkungan tertentu, bunyi *m dan *n memperlihatkan inovasi. Pada posisi akhir kata, *m dan *n berinovasi kepada /N/ dalam dialek Melayu Terengganu tetapi fonem tersebut digugurkan dalam dialek Melayu Kelantan dan dialek Melayu Patani. Lihat contoh 6.

6.	Bahasa Melayu Induk	Kelantan	Patani	Terengganu
	*ikan	ikE)	ikE)	ikaN 'ikan'
	*bulan	bulE)	bulE)	bulaN 'bulan'
	*tik↔m		tikE)	tikaN 'tikam'
	*tan↔m		tanE)	tanaN 'tanam'

Dalam hal ini, fonem nasal *m dan *n pada akhir kata mengalami inovasi dalam ketiga-tiga dialek Melayu ini. Kedua-dua fonem induk ini mengalami inovasi bersama dalam Dialek Melayu Kelantan dan dialek Melayu Patani manakala dialek Terengganu mengalami inovasi tersendiri. Dalam dialek Kelantan dan dialek Patani *m dan *n pada akhir kata mengalami inovasi yang sama, iaitu digugurkan manakala dalam dialek Terengganu pula, bunyi tersebut turut mengalami inovasi tersendiri berbeza daripada yang terjadi dalam dialek Melayu Kelantan dan dialek Melayu Terengganu, iaitu berinovasi kepada /N/.

Data 6 juga menyerlahkan satu lagi ciri inovasi bersama yang terjadi pada dialek Melayu Kelantan dan dialek Melayu Patani. Dalam dialek Melayu Kelantan dan dialek Patani vokal induk dalam suku kata akhir yang diakhiri dengan bunyi nasal iaiti *an# berinovasi kepada [E)]. Bunyi tersebut tidak mengalami inovasi, iaitu kekal sebagai [a] dalam dialek Terengganu.

Keempat-empat bukti kebahasaan, iaitu inovasi bersama seperti yang dikemukakan dalam contoh 5 dan 6 dapat dijadikan justifikasi untuk menyatakan bahawa dialek Melayu Kelantan dan dialek Patani adalah merupakan satu subkelompok tersendiri yang dapat kita namakan dialek Melayu Kelantan-Patani, manakala dialek Melayu Terengganu adalah satu subkelompok tersendiri. Berdasarkan hakikat ini hubungan kekerabatan antara ketiga-tiga dialek Melayu ini dapatlah dirajahkan seperti berikut;

Berdasarkan pembuktian ini, dapatlah disimpulkan bahawa varian dialek Melayu Kelantan Kampung Kelar, Pasir Mas mempunyai hubungan kekerabatan yang lebih dekat dengan varian dialek Melayu Patani yang digunakan di Kampung Jakan, Muang, Narathiwat, Thailand berbanding dengan varian yang digunakan di Kampung Tok Dir, Bukit Payung, Kuala Terengganu. Hubungan ini disokong oleh faktor geografi iaitu jarak geografi antara Kampung Kelar, Pasir Mas Kelantan dengan Kampung Jakan, Patani adalah lebih dekat berbanding jarak Kampung Kelar dengan kampung Tok Dir.

RUJUKAN

Ahmad Fathy al-Fatani. 1994. *Pengantar sejarah Patani*. Alor Setar: Pustaka Darussalam.

Ajid Che Kob. 1985. *Dialek geografi Pasir Mas*. Monograf 5. Institut Bahasa Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, Universiti kebangsaan Malaysia. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.

Ajid Che Kob. 2007. Dialektologi. Dlm. Zulkifley Hamid, Ramli Md. Salleh & Rahim Aman (peny.) *Linguistik Melayu* (Ed. Kedua). Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia. Hlm.127-143.

Asmah Hj. Omar. 1976. *The phonological diversity of the Malay dialects*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Asmah Hj. Omar 1985. *Susur galur bahasa Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Collins, J. T. 1983. *Dialek Ulu Terengganu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia,

Collins, J.T. 1991. Rangkaian dialek Melayu di Pulau Borneo. *Dewan Bahasa* 35(8): 687-696.

Collins, J.T. 1995. Pulau Borneo sebagai titik tolak pengkajian sejarah bahasa Melayu. *Dewan Bahasa* 40(10):868-878.

Collins, J. T & Hussin Dollah. 1988. Catatan fonologi Kelantan: konsonan [ʂ] .
Jurnal Dewan Bahasa 32 :874-887.

Ismail Hussein. 1973. The Malay dialects in the Malay Peninsular. *Nusantara* 3.
Hlm.69-79.

Jalaludin Chuchu. 2003. *Dialek Melayu Brunei dalam salasilah bahasa Melayu Purba*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.

Nothofer, B. 1997. *Dialek Melayu Bangka*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia..

Paitonn M Chayanara. 2005. Transfonologisasi suprefiks: dialek Patani merentasi zaman. *Jurnal Bahasa* 5 (1) : 51-67.

Waemaji Paramal. 1991. Long consonants in Pattani Malay: the result of word and phrase shortening. Tesis Master of Arts. Mahidol University.